

INLEIDING

f.r. ankersmit

Drs. F.R. Ankersmit is docent Theoretische Geschiedenis aan het Instituut voor Geschiedenis te Groningen.

De belangstelling voor de geschiedfilosofie, voor de theoretische reflectie op de geschiedschrijving en op het historisch proces zelf, kent haar eigen ups en downs. Het vermoeden ligt voor de hand dat de populariteit van de geschiedfilosofie een functie is van die van de geschiedbeoefening. Er zijn echter periodes waarin zich binnen de geschiedbeoefening opmerkelijke en de aandacht trekkende veranderingen voordeden, zonder dat de geschiedfilosofie daar haar voordeel mee heeft kunnen doen. Men kan daarbij denken aan de revolutionering van de 18e eeuwse Duitse geschiedbeoefening door de Göttinger historici. En ook voor het omgekeerde zijn voorbeelden te noemen. Zo heeft de geschiedfilosofie zelden een meer centrale plaats ingenomen in het intellectueel gebeuren dan gedurende het eerste kwart van deze eeuw in Duitsland. Toch deden zich zeker in de Duitse geschiedbeoefening toen geen de aandacht trekkende ontwikkelingen voor.

De verklaring hiervoor is natuurlijk dat de geschiedfilosofie toch een filosofische discipline is en als zodanig sterk bepaald wordt door het verloop van de discussie op overige filosofische terreinen. Zo was het neokantianisme van het begin van deze eeuw sterk geboeid door het probleem van het zedelijk handelen van de mens en meer in het bijzonder door de relatie tussen enerzijds verklaringen voor het menselijk handelen en anderzijds de zedelijke dimensie daarvan. Het ligt voor de hand dat deze problematiek ook zijn implicaties had voor de geschiedfilosofie aangezien men immers ook in de geschiedschrijving - het

onderzoeks-terrein van de geschiedfilosoof - poogt te komen tot verklaringen van het individueel en collectief menselijk handelen. Het gevolg was dan ook dat geschiedfilosofische problemen nooit zozeer de aandacht van filosofen getrokken hebben dan juist in dat eerste kwart van deze eeuw.

Hoewel in een veel mindere mate dan toen speelt ook nu weer de geschiedfilosofie een relatief belangrijke rol. Een reeks van factoren heeft daartoe bijgedragen. Vóór en vlak na de Tweede Wereldoorlog waren filosofen vooral gepreoccupeerd met de methodes van de exacte wetenschappen. De geschiedbeoefening zag men dan veelal als een lastig epifenomeen dat maar moeilijk viel in te passen in de modellen die men voor de exacte wetenschappen geconstrueerd had. En deze toestand interpreteerde men veel liever als een gebrek van de geschiedbeoefening dan, wat natuurlijk wel zo redelijk zou zijn geweest, als een indicatie van de tekortkomingen van de reflectie op de geschiedbeoefening. Men had de neiging de geschiedbeoefening te zien als een wonderlijke en voorwereldlijke discipline waar blijmoedig allerlei vreemde praktijken getolereerd werden. Men hoopte dat de aanmaningen van wetenschapsfilosofische zijde de historici er uiteindelijk toe zou brengen deze vreemde praktijken op te geven wat weer zou leiden tot een betrouwbaarder beeldvorming van het verleden.

Sindsdien is er veel veranderd. Dankzij wetenschapsfilosofen als Popper, Hempel, Nagel, Kuhn, Lakatos, Sneed en Stegmüller heeft de filosofie van de exacte wetenschappen een graad van ver-

fijning bereikt die zijn weerga niet heeft in heel de geschiedenis van de filosofie sinds Plato. De wetenschapsfilosofie verzelfstandigde zich daarmee tot een zeer specifieke vorm van filosofie bedrijven en dat leidde weer tot een heroriëntatie en reïntegratie van de overige taken van de filosofie. Het bleek toen mogelijk het contact tussen de geschiedfilosofie en de overige takken van de filosofie weer te herstellen. Men kan daarbij denken aan de zogenaamde 'ordinary language philosophy', die het gewone taalgebruik, zoals de historicus dat ook hanteert, tot studie-object had. Men kan ook denken aan de hernieuwde belangstelling voor zedelijke en politieke vraagstukken - thema's die men vóór 1950 graag als schijnprobleem veroordeelde waar de filosoof zich niet voor behoorde te interesseren. Meer in het algemeen is er de laatste 10 tot 20 jaar sprake van een versoepeling in de filosofische belangstelling: men trachtte de zin en de waarde te ontdekken in filosofische systemen en denkwijzen die tot voor kort radicaal werden afgewezen. Zo is men zich opnieuw intensief bezig gaan houden met vanuit een geschiedfilosofisch oogpunt belangrijke denkers als Vico, Hegel, Marx, Dilthey of Collingwood. En deze belangstelling was in het geheel niet exclusief intellectueel-historisch. Natuurlijk wilde men het denken van dergelijke filosofen op een historisch zo betrouwbaar mogelijke manier weergeven, maar vooral meende men dat zij dingen gezegd en geschreven hadden die wij nu nog ter harte kunnen nemen: En, tenslotte, zeer belangrijk is natuurlijk de opkomst van de sociale wetenschappen geweest. De methodische worstelingen van deze wetenschappen wekten ook opnieuw de belangstelling voor verwante geschiedfilosofische problemen.

onderwijs

Zo is de geschiedfilosofie de laatste 10 jaren weer een wat meer prominente plaats in gaan nemen. Het is mede daarom ook begrijpelijk dat sinds het begin van de '70-er jaren in alle Nederlandse universitaire ge-

schiedenis-opleidingen het onderdeel geschiedfilosofie, of, zoals het ook wel bekend staat, 'theoretische geschiedenis', werd ingevoerd. Merkwaardigerwijs stond die invoering eigenlijk los van de hierboven geschetste ontwikkelingen. De invoering van de geschiedfilosofie was meer het resultaat van de mentaliteit aan de Nederlandse universiteiten aan het einde van de jaren '60 en het begin van de jaren '70 dan een erkenning van de nieuwe betekenis van de geschiedfilosofie - wat mij overigens een volstrekt gezonde zaak lijkt. Vooral van studenten-zijde had men in deze periode grote bezwaren tegen doel en opzet van de bestaande geschiedenis-opleidingen. Een even grondige als noodzakelijke sanering van de geschiedenis-studie was, zoals bekend, het resultaat van deze beweging. De problemen veroorzaakt door de snelle toename van het aantal studenten is hier natuurlijk ook een belangrijke factor geweest. De mentaliteit waar dit alles uit voortkwam was overigens niet zonder haar wonderlijke paradoxen. Zo blijft het achteraf verbazingwekkend te constateren dat vanuit een links-geëngageerde hoek bij uitstek a-politieke vormen van historisch onderzoek - men denke daarbij vooral aan kwantitatieve benaderingen - gepropageerd werden, alleen omdat die iets nieuws voor Nederland zouden betekenen. Maar waar het ons hier om gaat is dat men in die tijd zeer sterk de behoefte voelde de legitimiteit van zowel doel en opzet van de geschiedenis-studie als van het historisch onderzoek zelf aan de orde te stellen. En natuurlijk bood de introductie van de geschiedfilosofie in het studie-programma daar de beste kaders voor.

Het is de vraag of de nieuwe generaties historische studenten, aangekomen in minder bewogen dagen, nog wel zo gelukkig zijn met de introductie van de geschiedfilosofie. Veel studenten ervaren het als een bijzonder lastig onderdeel van de studie en raken maar moeilijk gewend aan het feit dat geschiedfilosofische literatuur nu een keer op een andere manier gelezen, bestudeerd en geleerd moet worden dan het meer gebruikelijke studie-materiaal. Daarbij laat de geschiedfilosofie

zich moeilijk integreren in de rest van de studie, als men tenminste verder komen wil dan een vrijblijvend in- en uit-praten. Geschiedfilosofisch inzicht komt niet tot stand wanneer men zich beperkt tot de vraag hoe verschillende benaderingen van eenzelfde historisch thema geïntegreerd kunnen worden, of hoe verschillende colleges - van bijvoorbeeld verschillende vakgroepen - met elkaar in verband gebracht kunnen worden. Dergelijke vragen hebben een intern-geschiedkundig en niet een geschiedfilosofisch karakter. Van de geschiedfilosoof mag men niet verwachten dat hij zeggen zal, hoe een bepaald historisch probleem aan te vatten: de geschiedfilosoof moet zich onthouden van het geven van voorschriften en dient zich te beperken tot een onderzoek van wat historici in feite doen. Waarom dat zo is, zal hieronder nader uiteengezet worden.

Waarom dan toch geschiedfilosofie? Wat voor nut kan de geschiedfilosofie voor historici hebben? Om deze vraag te beantwoorden zullen we allereerst nauwkeurig het terrein van de geschiedfilosoof moeten afbakenen. De beste weg daartoe is te wijzen op het aan de rechtswetenschap ontleende onderscheid tussen de zogenaamde 'quaestiones facti' en 'quaestiones iuris'. 'Quaestiones facti' betreffen de vraag of een correcte weergave is gegeven van wat er (feitelijk) gebeurd is; 'quaestiones iuris' onderzoeken of de conclusies die op basis van die weergaves van het feitelijk gebeuren geformuleerd werden wel op een geldige wijze tot stand zijn gekomen. Het werkterrein van de geschiedfilosoof ligt nu op het niveau van de 'quaestiones iuris': de geschiedfilosoof doet zelf als geschiedfilosoof geen historisch onderzoek, maar hij rafelt de resultaten van historisch onderzoek kentheoretisch en logisch uiteen en hij tracht na te gaan welke samenhang in dat historisch werk aanwijsbaar is en hoe van een kentheoretisch en logisch gezichtspunt die samenhang omschreven kan worden. Dat betekent dat de geschiedfilosoof altijd van doen heeft met reeds tot stand gekomen historische literatuur. En daaruit volgt weer de belangrijke, hierboven reeds genoemde conclusie, dat de

geschiedfilosoof de historicus niet helpen kan met de vraag hoe in bepaalde concrete gevallen het historisch materiaal geïnterpreteerd moet worden. Omdat de geschiedfilosoof alleen de producten van historisch onderzoek bestudeert, kan hij de historicus niet zeggen hoe de weg bewandeld dient te worden vanaf een eerste confrontatie met historisch materiaal tot en met de verwerking daarvan in een historisch boek of artikel. Ik geef graag toe dat het bijzonder jammer is dat de geschiedfilosoof over dat laatste niets zinvols kan zeggen; was dat wel het geval dan zou de geschiedfilosoof op basis van een analyse van het oeuvre van een aantal grote en beroemde historici kunnen aangeven hoe men zelf een groot en beroemd historicus worden kan. Maar helaas is de grootheid van belangrijke historici niet gebaseerd op hun uitgebreide kennis en deskundige toepassing van geschiedfilosofische inzichten. Zelfs zijn er geen geschiedfilosofische regels voor hoe men het best scripties en referaten aan kan pakken.

het nut van de geschiedfilosofie

Maar waar ligt dan het nut van de geschiedfilosofie? Men kan een onderscheid maken tussen disciplines die tot ieders volle tevredenheid functioneren en disciplines waar het gevoel dat er iets mis zit eigenlijk endemisch is. Een voorbeeld van een discipline van het eerste type is natuurlijk de fysica; de sociologie is een duidelijk voorbeeld van het tweede type. Men kan dan constateren dat bij het eerste type disciplines de invloed van de ermee corresponderende wetenschapsfilosofieën zeer gering of zelfs afwezig is; terwijl bij het tweede type disciplines allerlei, op het oog, internvakwetenschappelijke discussies al snel tenderen op filosofische disputaties uit te lopen. Deze situatie is niet zonder ironie, want het geval wil dat juist de meest betrouwbare disciplines - waar men daardoor ook de minste behoefte heeft aan wetenschapsfilosofische reflecties - doorgaans ook over een veel beter en fijner

ontwikkelde wetenschapsfilosofie beschikken dan bijvoorbeeld de sociologie. De verklaring voor deze merkwaardige stand van zaken ligt natuurlijk voor de hand.

Wat is nu de plaats van de geschiedbeoefening in dit spectrum van meer tot minder bevredigende disciplines? Ik schat dat de geschiedschrijving ergens in het midden zit. Er zijn periodes waarin historici zich rustig en ongestoord bezighouden met de bestudering van het verleden, zonder daarbij gekweld te worden door filosofische problemen of behoefte te hebben aan geschiedfilosofische bespiegelingen. Daar tegenover staan periodes waarin men plotseling de wens voelt om òfwel de bestaande onderzoekspraktijk te legitimeren òfwel een nieuwe benadering van de geschiedenis van haar geloofsbrieven te voorzien. Wanneer we dit bedenkend kijken naar de evolutie van de geschiedschrijving over de afgelopen 4 eeuwen, dan blijkt dat de resultaten van deze in wezen vaak geschiedfilosofische discussies in veel gevallen bepalend zijn geweest voor de wegen die de geschiedschrijving is ingeslagen. Zo is zelfs het ontstaan van de moderne geschiedbeoefening aan het begin van de vorige eeuw in belangrijke mate een uitvloeisel geweest van het filosofisch debat over de mérites van het natuurrecht en meer in het bijzonder van de zeer specifieke vorm van natuurrecht die in Duitsland algemeen aanvaard was. Ook in onze tijd is de discussie tussen de voor- en tegenstanders van een oriëntatie van de geschiedbeoefening op de sociale wetenschappen vooral gevoerd met wetenschapsfilosofische of geschiedfilosofische argumenten. Of dat nu een goede of een slechte zaak is, moet iedereen maar voor zichzelf beoordelen; het feit blijft daar dat heel vaak - hoewel niet altijd (ik herinner hier aan wat in het begin van deze Inleiding gezegd werd) - wezenlijke veranderingen in de wijze waarop de geschiedenis geschreven wordt nauw samenhangen met het verloop van (geschied-) filosofische discussies.

Het is evident wat dit gegeven betekent voor het nut van het onderwijs in de geschiedfilosofie. In de

eerste plaats zal enige geschiedfilosofische achtergrond de historisch student beter in staat stellen te komen tot een zelfstandige en zakelijke appreciatie van hoe het met de geschiedschrijving op dit moment gesteld is. Voor zover de bestaande geschiedschrijving mede beïnvloed werd door het resultaat van geschiedfilosofische discussies over doel en mogelijkheden van de geschiedschrijving, is een zekere geschiedfilosofische kennis een noodzakelijke voorwaarde voor een enigszins bevredigende beoordeling van wat men tegenwoordig van de geschiedschrijving verlangt. In de tweede plaats geeft enig geschiedfilosofisch inzicht de achtergrond van waaruit men zijn eigen positie kan bepalen ten aanzien van pogingen nieuwe benaderingen van de geschiedenis te introduceren. Aangezien de geschiedbeoefening vele stromingen en richtingen kent die alle door hun adepten met veel vuur worden aangeprezen en het voor de historisch student zelfs voor de opzet van zijn studie af en toe noodzakelijk is om daar een keuze tussen te maken, kan een zekere geschiedfilosofische scholing ook hier van groot nut zijn.

En dat is niet alles. Iedereen die met werkelijke belangstelling en kennis van zaken werkzaam is binnen een zekere discipline, ontwikkelt in de loop der tijd een aantal meer of minder goed omschreven intuïties over de aard van zijn discipline en het soort van kennis dat deze oplevert. Wat dat betreft is eigenlijk iedere historicus die serieus in zijn vak geïnteresseerd is, bepaalde geschiedfilosofische opvattingen toegedaan. Nu hoeven dat soort intuïties lang niet altijd in overeenstemming te zijn met hoe een bepaalde discipline, in dit geval de geschiedbeoefening, functioneert. Geschiedfilosofen kost het al de grootste moeite om de logica van het historisch onderzoek te achterhalen en het is dan ook niet te verwonderen dat historici, wanneer zij uitsluitend op hun gevoel afgaan, soms komen tot slecht verdedigbare opvattingen op dit terrein. Dat is helemaal geen schande en het hoeft ook lang niet altijd onaangename consequenties te hebben. Niet alleen voor de geschiedenis maar

ook voor de exacte wetenschappen zijn veel gevallen bekend van eminente beoefenaars van het vak, van onderzoekers die werkelijk wereldschokkende ontdekkingen gedaan hebben, maar die desondanks de meest absurde opvattingen over hun eigen discipline verkondigd hebben. Natuurlijk kent iedere discipline zijn Huizinga's of zijn Einsteins, beoefenaars van het vak die tevens een zeer fijnzinnig en soms onovertroffen inzicht in de aard van het vak hebben. Maar dat zijn eer uitzonderingen dan de regel.

Het kan echter voorkomen dat dergelijke onjuiste intuïties toch belemmerend gaan werken. Ik wil daar één voorbeeld van noemen. Het is mij opgevallen dat historici vaak tenderen in de richting van een naïef realisme. Dat wil zeggen, men meent dat historisch onderzoek steeds zo dicht mogelijk bij de feiten, of het verleden zèlf blijven moet. Iedere abstractie of distantie van het verleden zelf, iedere interpretatie, ieder afstand nemen daarvan, ziet men dan als een vertekening van het verleden zoals het werkelijk geweest is. Men heeft het gevoel dat de historicus 'subjectief' is zodra hij een bepaalde interpretatie van- of these over een deel van het verleden voorstelt, waarover men, zoals dat nu een keer gaat met interpretaties of theses, van mening kan verschillen. Nu is het de taak van alle disciplines abstracties of interpretaties van de binnen die disciplines onderzochte werkelijkheid voor te stellen. Als daarom een onderzoeker zijn naïeve realisme serieus gaat nemen (en door de concreetheid van hun onderzoeksobject hebben historici een veel sterkere hang in die richting dan beoefenaars van andere vakken), dan bestaat het gevaar dat zo een onderzoeker zichzelf in feite tot machteloosheid veroordeelt. Onjuiste (geschied-) filosofische concepties kunnen dan uiterst hinderlijk worden. Ook hier kan een zekere geschiedfilosofische scholing door het wegnemen van dergelijke belemmerende inhibities een therapeutische functie hebben.

Ik hoop dat hiermee voldoende duidelijk is gemaakt waarom de geschiedfilosofie nuttig kan zijn voor de historicus.

overzicht

Aangezien zowel de geschiedschrijving zelf als de geschiedfilosofie vaak sterk gebonden zijn aan nationale tradities, lag het voor de hand een overzicht van de tegenwoordige geschiedfilosofie te gieten in de vorm van een bespreking van respectievelijk de Angelsaksische, de Duitse en de Franse geschiedfilosofie. De Angelsaksische geschiedfilosofie wordt besproken in het even overzichtelijke als volledige overzicht van de hand van Dr. W.J. van der Dussen; helderheid en nauwkeurigheid zijn evenzeer een kwaliteit van dit artikel als van de geschiedfilosofische traditie die erin beschreven wordt. Dr. W.J. van der Dussen is docent geschiedfilosofie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen; in september van dit jaar promoveerde hij op een proefschrift over de invloedrijke Engelse geschiedfilosoof R.G. Collingwood. De Duitse geschiedfilosofie wordt op een zeer deskundige wijze behandeld door mevr. dr. I. Bulhof-Rutgers. Vooral dankzij haar beschrijving van recente ontwikkelingen in de Duitse geschiedfilosofie als bijvoorbeeld de denkbeelden van Gadamer is haar artikel één van de meest waardevolle bijdragen in deze bundel. Mevr. Bulhof promoveerde in '69 op een proefschrift over Nietzsche; zij doceerde aan verschillende Amerikaanse universiteiten. Tot onze teleurstelling hebben wij geen enkele Nederlandse historicus of geschiedfilosoof bereid gevonden de Franse geschiedfilosofische tradities toe te lichten. Aangezien men achter de historische borreltafel vaak hoog opgeeft van de voortreffelijkheid van de Franse benadering van de geschiedenis in vergelijking met die van andere landen, heeft het ons zeer verbaasd dat niemand er voor voelde deze Franse benadering voor een Nederlands publiek uiteen te zetten. We hebben daarom onze toevlucht genomen tot het overigens zeer belangrijke artikel van Braudel over de 'longue durée'. Met de kern van dit artikel hopen we een indruk te geven van hoe men in de Annalen-school geschiedenis wil schrijven.

Niet alle geschiedfilosofische thematiek kan binnen nationale kaders

worden ingepast. Wat het Marxisme voor de geschiedschrijving betekenen kan, is het onderwerp van discussies zowel in de Angelsaksische landen als in Duitsland of Frankrijk. In zijn verhelderende artikel bespreekt de Utrechtse historicus en geschiedfilosoof E. Jonker de verschillende stromingen binnen het Marxisme en hun relatie met de geschiedschrijving. In zijn doorwrochte opstel De geschiedenis als antwoordstructuur behandelt ook dr. J.D. Dengerink een aantal, om zo te zeggen, 'internationale' geschiedfilosofische problemen. Uitgangspunt daarbij is de relatie tussen vrijheid en noodzakelijkheid. Dit alles wordt afgerond met een interview met dr. C.A. Offringa. Dr. Offringa is belast met het onderwijs in de geschiedfilosofie aan de R.U. Utrecht.

Wij hopen dat U deze bundel artikelen met genoegen lezen zult en dat Uw belangstelling voor de geschiedfilosofie erdoor gestimuleerd zal worden.